

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΔΟΞΙΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

DE LA LIBERTÉ DE CONSCIENCE

IL EST ORDINAIRE de voir les bonnes intentions, si elles sont conduites sans modération, pousser les hommes à des effets très vicieux. En ce débat par lequel la France est à présent agitée de guerres civiles, le meilleur et le plus sain parti est sans doute celui qui maintient et la religion et la police ancienne du pays. Entre les gens de bien toutefois qui le suivent (car je ne parle point de ceux qui s'en servent de prétexte pour, ou exercer leurs vengeances particulières, ou fournir à leur avarice, ou suivre la faveur des Princes; mais de ceux qui le font par vrai zèle envers leur religion, et sainte affection à maintenir la paix et l'état de leur patrie), de ceux-ci, dis-je, il s'en voit plusieurs que la passion pousse hors les bornes de la raison, et leur fait parfois prendre des conseils injustes, violents et encore téméraires.

Il est certain qu'en ces premiers temps que notre religion comença de gagner autorité avec les lois, le zèle en arma plusieurs contre

1. Για τόν πολιτικό και θρησκευτικό συντηρητισμό του Montaigne, στον οποίο θα μείνει πιστός ως τὸ τέλος (μοναρχία, καθολικισμός), βλ. ιδίως τὸ δοκίμιο 23 τοῦ Α' Βιβλίου (*De la coutume et de ne changer aisément une loi reçue*). Ἡ βασική του ἰδέα θὰ μπορούσε νὰ συνοψιστεῖ στό σωκρατικό « νόμοις ἔπεσθαι τοῖσιν ἐγχωρίοις καλόν », καί, ἀκόμα περισσότερο, στό « μὴ θίγε τὰ κακῶς κείμενα », γιατί (καθὼς λέει) πολὺ ἀμφίβολο ἂν τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ ἑνὸς νόμου (ὅ,τι καὶ νᾶναι ὁ νόμος, καλὸς ἢ κακὸς) θὰ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ ζημιὰ πού πιθανὸν νὰ φέρει ἡ ἀλλαγὴ του. « Ἄδικο πολὺ μοῦ φαίνεται νὰ ὑποτάξουμε τοὺς θεσμοὺς καὶ τοὺς νόμους τοὺς δημόσιους καὶ ἀκίνητους στὴν ἀστάθεια μιᾶς γνώμης (fantasie) ἀτομικῆς... » « ... Ὅποιος ἀνακατεύεται σὲ ἀλλάγματα καὶ διαλέγματα, πρέπει νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὸ κακὸ ἐκείνου πού διώχνει καὶ γιὰ τὸ καλὸ ἐκείνου πού μπάζει... » Κόμοδος σκεπτικισμός, πού ἔρχεται ὁμως σὲ ἀντίθεση καὶ μὲ ὅσα λέει ὁ Montaigne γιὰ τὴ συνήθεια, γεννήτρα καὶ καταξιώτρια τῶν νόμων, ὅτι « μᾶς κρύβει τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῶν πραγμάτων » καὶ ὅτι « κάθε τι πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς στρόφιγγες τῆς συνήθειας, πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς στρόφιγγες τοῦ λογικοῦ· πόσο παρά-

ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΔΟΞΙΑΣ

ΒΛΕΠΟΥΜΕ ΣΥΧΝΑ οί καλές προθέσεις, όταν μπαίνουν σ' εφαρμογή χωρίς μετριοπάθεια, να σπρώχνουν τους ανθρώπους σε πράξεις πολὺ κακές. Σ' αὐτὴ τὴ διαμάχη, πὸν ἔξαιτίας τῆς ταράζεται σήμερα ἡ Γαλλία ἀπὸ ἐμφύλιους πολέμους, ἡ καλύτερη κι ἡ πιὸ ὑγιὴς μερίδα εἶναι δίχως καμιά ἀμφιβολία ἐκείνη πὸν διατηρεῖ καὶ τὴ θρησκεία καὶ τὸ παλιὸ πολίτευμα τοῦ τόπου¹. Ἀνάμεσα στοὺς τίμιους ἀνθρώπους ὡστόσο πὸν τὴν ἀκολουθοῦν (γιατὶ δὲ μιλῶ γιὰ κείνους πὸν τὴ χρησιμοποιοῦν ὡς πρόφαση εἴτε γιὰ νὰ κάμουν τὶς προσωπικὲς ἐκδικήσεις τους, εἴτε γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ φιλαργυρία τους, εἴτε γιὰ νὰ κυνηγήσουν τὴν εὐνοια τῶν 'Ἡγεμόνων' ἀλλὰ γιὰ κείνους πὸν τὸ κάνουν αὐτὸ ἀπὸ ἀληθινὸ ζῆλο πρὸς τὴ θρησκεία τους καὶ ἱερὴ ἐπιθυμία νὰ διατηρήσουν τὴ γαλήνη καὶ τὸ καθεστῶς τῆς πατρίδας τους), ἀνάμεσα σὲ τούτους δῶ, λέω, βλέπει κανεὶς πολλοὺς πὸν τὸ πάθος τοὺς σπρώχνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ λογικοῦ, καὶ τοὺς κάνει καμιά φορὰ νὰ παίρνουν ἀποφάσεις ἀδίκες, βίαιες καὶ παράτολμες ἀκόμα.

Εἶναι βέβαιο ὅτι στοὺς πρώτους ἐκείνους καιροὺς πὸν ἡ θρησκεία μας ἄρχισε ν' ἀποχτιᾶ ἐπιβολὴ μὲ τοὺς νόμους², ὁ ζῆλος τους γι' αὐτὴν ὅπλισε πολ-

λογα, τὶς περισσότερες φορές, ὁ Θεὸς ξέρει!», καὶ μὲ τὴ βασικὴ καὶ πιὸ οὐσιαστικὴ φιλοσοφικὴ πίστη του, τὴν πίστη στὸ « πάντα ρεῖ » (« le monde n'est qu'une branloire pérenne », Γ', 2). Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὸν πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ συντηρητισμὸ τοῦ Montaigne, πὸν ταυτίζονται ἄλλωστε (τὸ θρησκευτικὸ τὸν ὑποτάζει στὸν πολιτικὸ, Α', 23), πρέπει νὰ σκεφτοῦμε κυρίως τὸ τί ὑπόφερε ἔξ αιτίας τῆς Μεταρρύθμισης (« je suis dégoûté de la nouvelleté, quelque visage qu'elle porte, et ai raison, car j'en ai vu des effets très dommageables... » Α', 23), καὶ ἀκόμα περισσότερο τὴ στάση του σὰν ἀτομιστῆ (« ἐγωτιστῆ » θᾶλεγε ὁ Στεντάλ) ἀπέναντι στὴν ὁμάδα: « Τὸ πρῶτο χρέος εἶναι τὸ χρέος πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας' ὁ Montaigne φιλόσοφος καὶ ὁ Montaigne δήμαρχος τοῦ Μπορντώ, χωριστὰ πράματα. » « Ὁ συνετὸς πρέπει ν' ἀποτραβᾶ μέσα του τὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὸ πλῆθος, καὶ νὰ τὴν κρατᾶ σὲ λευτεριά καὶ ἱκανότητα τέτοιες πὸν νὰ κρίνει τὰ πράματα λεύτερα' ἀλλ' ὅσο γιὰ τὰ ἔξω, ὀφείλει ν' ἀκολουθεῖ πέρα γιὰ πέρα τοὺς ὑπάρχοντες τρόπους καὶ τύπους. »

2. Νομιμότητα.

toute sorte de livres païens, de quoi les gens de lettres souffrent une merveilleuse perte. J'estime que ce désordre ait plus porté de nuisance aux lettres que tous les feux des barbares. Cornelius Tacitus en est un bon témoin : car, quoique l'empereur Tacitus, son parent, en eût peuplé par ordonnances expresses toutes les librairies du monde, toutefois un seul exemplaire entier n'a pu échapper la curieuse recherche de ceux qui désiraient l'abolir pour cinq ou six vaines clauses contraires à notre créance. Ils ont aussi eu ceci, de prêter aisément des louanges fausses à tous les empereurs qui faisaient pour nous, et condamner universellement toutes les actions de ceux qui nous étaient adversaires, comme il est aisé à voir en l'empereur Julian, surnommé l'Apostat.

C'était, à la vérité, un très grand homme et rare, comme celui qui avait son âme vivement teinte des discours de la philosophie, auxquels il faisait profession de régler toutes ses actions ; et, de vrai, il n'est aucune sorte de vertu de quoi il n'ait laissé de très notables exemples. En chasteté (de laquelle le cours de sa vie donne bien clair témoignage), on lit de lui un pareil trait à celui d'Alexandre et de Scipion, que, de plusieurs très belles captives, il n'en voulut pas seulement voir une, étant en la fleur de son âge ; car il fut tué par les Parthes âgé de trente un an seulement. Quant à la justice, il prenait lui-même la peine d'ouïr les parties ; et, encore que par curiosité il s'informât à ceux qui se présentaient à lui de quelle religion ils étaient, toutefois l'inimitié qu'il portait à la nôtre ne donnait aucun contrepoids à la balance. Il fit lui même plusieurs bonnes lois, et retrancha une grande partie des subsides et impositions que levaient ses prédécesseurs.

Nous avons deux bons historiens témoins oculaires de ses actions : l'un desquels, Marcellinus, reprend aigrement en divers lieux de son histoire cette sienne ordonnance par laquelle il défendit l'école et

1. Ἡ φράση αὐτὴ δείχνει ὅλο τὸν οὐμανισμό τοῦ Montaigne. Μολονότι χριστιανός, δὲ συχωρᾷ τοὺς χριστιανοὺς πὺν κατάστρεψαν τόσα πολύτιμα βιβλία τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ ὁ οὐμανισμὸς τοῦ Montaigne ἐξυπακούει, περιέχει καὶ τὴν ἀντιπάθεια γιὰ κάθε φανατισμὸ, καὶ ἄρα λοιπὸν καὶ ὅλο τὸ σκεπτικισμὸ του.

2. Τῆς καταστροφικῆς τούτης μανίας τῶν πρώτων χριστιανῶν.

3. Ἐνάντιες στὸ χριστιανισμό.

λους ἐνάντια σὲ κάθε εἶδος βιβλία τοῦ πολυθεϊσμοῦ, πράμα πὸν ζημιώνει φοβερὰ τοὺς λογίους. Πιστεύω ὅτι ἡ καταστροφή αὐτὴ ἔβλαψε περισσότερο τὰ γράμματα παρ' ὅσο ὅλες μαζί οἱ φωτιῆς τῶν βαρβάρων¹. Ὁ Κορνήλιος Τάκιτος εἶναι ἓνας καλὸς μάρτυρας αὐτοῦ²: γιατί, μολονότι ὁ αὐτοκράτορας Τάκιτος, ὁ συγγενής του, εἶχε γεμίσει μὲ τὰ συγγράμματα τοῦ Κορνήλιου ὅλες τὶς βιβλιοθήκας τοῦ κόσμου, βγάζοντας ἐξεπίτηδες διαταγές, ὥστόσο μήτε ἓνα ἀντίγραφο ὀλόκληρο δὲ μπόρεσε νὰ ξεφύγει τὴν ἐπίμονη ἀναζήτηση ἐκείνων πὸν γύρευαν νὰ τὰ καταστρέψουν γιὰ πέντε-ἕξι ἀσήμαντες φράσεις ἐνάντιες στὴν πίστη μας³. Ἐκαμαν καὶ τοῦτο ἀκόμα, εὐκόλα νὰ σκορποῦν ψεύτικους ἔπαινους σὲ ὅλους τοὺς αὐτοκράτορες πὸν ἔρχονταν μὲ τὸ μέρος μας⁴, καὶ νὰ καταδικάζουν γενικὰ ὅλες τὶς πράξεις ἐκείνων πὸν ἦσαν ἀντίθετοί μας, ὅπως εὐκόλα τὸ βλέπει κανεὶς στὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό, τὸν ὀνοματισμένο Παραβάτη.

Ἦταν, ἀληθινὰ, ἓνας πολὺ μεγάλος ἄνθρωπος καὶ σπάνιος, ἔτσι πὸν εἶχε τὴν ψυχὴ του βαθιὰ θρεμμένη⁵ μὲ τὰ διδάγματα τῆς φιλοσοφίας, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὸ εἶχε ὡς ἀρχὴ νὰ κανονίζει ὅλες τὶς πράξεις του⁶ καί, πραγματικά, δὲν ὑπάρχει κανένα εἶδος ἀρετῆ πὸν νὰ μὴν ἄφησε σπουδαιότατα δείγματά της. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀγνότητα (γιὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ζωὴ του δίνει πολὺ καθαρὴ μαρτυρία), διαβάζουμε γι' αὐτὸν κάτι ὅμοιο μ' ἐκεῖνο τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Σκιπίωνα, ὅτι, ἀπὸ πολλὰς ὁμορφότατες σκλάβες, δὲ θέλησε καν νὰ δεῖ οὔτε μιά, ὄντας στὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας του⁷ γιατί ὅταν τὸν σκότωσαν οἱ Πάρθοι ἦταν μόνο τριάντα ἐνὸς χρόνων. Ὅσο γιὰ τὴ δικαιοσύνη, ἔπαινε ὁ ἴδιος τὸν κόπο ν' ἀκούει τοὺς ἀντίδικους⁸ καὶ μ' ὄλο πὸν ἀπὸ περιέργεια ρωτοῦσε ἐκείνους πὸν παρουσιάζονταν μπροστά του ποιά ἦταν ἡ θρησκεία τους, ὥστόσο ἡ ἔχθρα πὸν ἔθρεφε γιὰ τὴ δική μας δὲν ἔβαζε κανένα ἀντίβαρο στὴ ζυγαριά. Κι ἔκανε καὶ μερικοὺς καλοὺς νόμους καὶ ἔκοψε ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὰ δοσίματα πὸν ἔπαιρναν οἱ προκάτοχοί του.

Ἔχουμε δυὸ καλοὺς ἱστορικοὺς ἀυτόπτες μάρτυρες τῶν πράξεών του: πὸν ὁ ἓνας τους, ὁ Μαρκελλίνος⁹, χτυπᾷ πικρὰ σὲ διάφορα μέρη τῆς ἱστορίας του τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουλιανοῦ μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαγόρευε σὲ ὅλους

4. Μὲ τὸ μέρος τῶν χριστιανῶν.

5. « Ζωηρὰ βαμμένη » λέει ὁ Montaigne.

6. Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε ὁ Montaigne ὅλες σχεδὸν τὶς πληροφορίες πὸν τοῦ χρειάστηκαν γιὰ τὸ δοκίμιό του. (P. Villey.)

interdit l'enseigner à tous les rhétoriciens et grammairiens chrétiens, et dit qu'il souhaiterait cette sienne action être ensevelie sous le silence. Il est vraisemblable, s'il eût fait quelque chose de plus aigre contre nous, qu'il ne l'eût pas oublié, étant bien affectionné à notre parti. Il nous était âpre, à la vérité, mais non pourtant cruel ennemi : car nos gens mêmes récitent de lui cette histoire, que, se promenant un jour autour de la ville de Chalcédoine, Maris, évêque du lieu, osa bien l'appeler méchant traître à Christ, et qu'il n'en fit autre chose, sauf lui répondre : « Va, misérable, pleure la perte de tes yeux. » A quoi l'évêque encore répliqua : « Je rends grâces à Jésus-Christ de m'avoir ôté la vue, pour ne voir ton visage impudent » ; affectant, disent-ils, en cela une patience philosophique. Tant y a que ce fait là ne se peut pas bien rapporter aux cruautés qu'on le dit avoir exercées contre nous. Il était (dit Eutropius, mon autre témoin) ennemi de la chrétienté, mais sans toucher au sang.

Et, pour revenir à sa justice, il n'est rien qu'on y puisse accuser que les rigueurs de quoi il usa, au commencement de son empire, contre ceux qui avaient suivi le parti de Constantius, son prédécesseur. Quant à sa sobriété, il vivait toujours un vivre soldatesque, et se nourrissait en pleine paix comme celui qui se préparait et accoutumait à l'austérité de la guerre. La vigilance était telle en lui qu'il départait la nuit à trois ou à quatre parties dont la moindre était celle qu'il donnait au sommeil ; le reste, il l'employait à visiter lui même en personne l'état de son armée et ses gardes, ou à étudier : car, entre autres siennes rares qualités, il était très excellent en toute sorte de littérature. On dit d'Alexandre le Grand, qu'étant couché, de peur que le sommeil ne le débauchât de ses pensements et de ses études, il faisait mettre un bassin joignant son lit, et tenait l'une de ses mains au dehors, avec une boulette de cuivre, afin que, le dormir le surprenant et relâchant les prises de ses doigts, cette boulette, par le bruit de sa chute dans le bassin, le réveillât. Cettui-ci avait l'âme si tendue à ce

1. Ἐναντίον τῶν χριστιανῶν.

2. Στὴν τύφλωσή του.

3. « Vigilance » λέει ὁ Montaigne, πὺ εἶναι τὸ ἀκριβέστατο ἀντίστοιχο τοῦ σολωμικοῦ « ἔξυπνο πνεῦμα ».

τοὺς χριστιανοὺς ρητοροδιδάσκαλους καὶ γραμματικούς νὰ ἔχουν σχολές καὶ νὰ διδάσκουν, καὶ λέει ὅτι θὰ εὐχότανε ἡ πράξις του αὐτὴ νὰ εἶχε θαφτεῖ κάτω ἀπὸ τὴ σιωπὴ. Πρέπει ν᾿μαστε σχεδὸν βέβαιοι ὅτι, ἂν εἶχε κάμει τίποτε χειρότερο ἐναντίον μας⁴, δὲ θὰ τὸ ξεχνούσε [ὁ Μαρκελλίνος], γιατί εἶχε μεγάλη συμπάθεια γιὰ τὴ μερίδα μας. Μᾶς ἦταν δεινός, πραγματικά, μὰ ὄχι ὥστόσο σκληρὸς ἐχθρός: γιατί καὶ οἱ δικοὶ μας ἀκόμα διηγοῦνται γι' αὐτὸν τούτη ἐδῶ τὴν ἱστορία, ὅτι μιὰ μέρα πού ἔκανε περίπατο γύρω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Χαλκηδόνος, ὁ Μάρης, ἐπίσκοπος τοῦ τόπου, τόλμησε νὰ τὸν πει αἰσχρὸ προδοτὴ τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι τὸ μόνο πού ἔκαμε [ὁ Ἰουλιανός] ἦταν νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ: « Φύγε, ἄθλιε, κλάψε τὰ χαμένα σου μάτια! » Στὸ ὁποῖο πάλι ὁ ἐπίσκοπος ἀπάντησε: « Εὐχαριστῶ τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ πού μοῦ πῆρε τὴν ὄραση, γιὰ νὰ μὴ βλέπω τὸ ἀδιάντροπο πρόσωπό σου »· θέλοντας νὰ δείξει, λένε, σὲ τοῦτο⁵ μιὰ φιλοσοφικὴ καρτερία. Ὡστε λοιπὸν τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ καταλεχθεῖ στὶς σκληρότητες πού λένε ὅτι διέπραξε ἐναντίον μας. Ἦταν (λέει ὁ Εὐτρόπιος, ὁ ἄλλος μου μάρτυρας) ἐχθρὸς τῆς χριστιανοσύνης, ἀλλὰ χωρὶς νὰ φτάνει στὸ αἷμα.

Καὶ γιὰ νὰ γυρίσω στὴ δικαιοσύνη του, δὲ μπορεῖ τίποτε νὰ τοῦ καταμαρτυρήσῃ κανεὶς, παρὰ μόνο τὶς σκληρότητες πού ἔβαλε σ' ἐνέργεια, στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του, ἐναντίον ἐκείνων πού εἶχαν ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τοῦ Κωνσταντίου, τοῦ προκατόχου του. Ὅσο γιὰ τὴν ἐγκράτεια του, ζοῦσε πάντα μιὰ ζωὴ στρατιωτικὴ, καὶ ἔτρωγε στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης σὰν ἕνας πού ἐτοιμάζεται καὶ συνηθίζει στὴ λιτότητα τοῦ πολέμου. Ἡ ζέση του⁶ ἦταν τόση, πού μοίραζε τὴ νύχτα σὲ τρία ἢ τέσσερα μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔδινε στὸν ὕπνο τὸ πιὸ μικρὸ· τὸ ὑπόλοιπο, τὸ χρησιμοποιοῦσε στὸ νὰ ἐπιθεωρεῖ ὁ ἴδιος αὐτοπροσώπως τὴν κατάστασι τοῦ στρατοῦ του καὶ τὶς βάρδιες του, ἢ νὰ μελετᾷ: γιατί, ἀνάμεσα στ' ἄλλα σπάνια χαρίσματά του, ἦτανε θαυμαστότατος σὲ κάθε εἶδος παιδεία. Λένε γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο τὸ Μέγα, ὅτι ὅταν πλάγιαζε, ἀπὸ φόβο μήπως ὁ ὕπνος τὸν τραβήξῃ ἀπὸ τὶς σκέψεις καὶ τὶς μελέτες του, ἔλεγε καὶ τοῦβαζαν μιὰ λεκάνη κολλητὰ στὸ κρεβάτι του, καὶ κρατοῦσε τὸ ἕνα του χέρι ἔξω, μὲ μιὰ σφαιρούλα χάλκινη, ἔτσι πού, ὅταν θὰ τὸν ἔπαιρνε ὁ ὕπνος καὶ θὰ χαλάρωνε τὸ σφίξιμο τῶν δακτύλων του, ἡ σφαιρούλα αὐτὴ μὲ τὸν κρότο τοῦ πεσίματός της στὴ λεκάνη νὰ τὸν ξυπνήσῃ⁴. Αὐτὸς ἐδῶ⁵ εἶχε τὴν ψυχὴ τόσο τεντωμένη πρὸς

4. Τὴν ἐπινόησι αὐτὴν ἢ παράδοσι τὴν ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη.

5. Ὁ Ἰουλιανός.

qu'il voulait, et si peu empêchée de fumées par sa singulière abstinence, qu'il se passait bien de cet artifice. Quant à la suffisance militaire, il fut admirable en toutes les parties d'un grand capitaine; aussi fut-il quasi toute sa vie en continuel exercice de guerre, et la plupart avec nous en France contre les Allemands et Francons. Nous n'avons guère mémoire d'homme qui ait vu plus de hasards, ni qui ait plus souvent fait preuve de sa personne. Sa mort a quelque chose de pareil à celle d'Épaminondas: car il fut frappé d'un trait, et essaya de l'arracher, et l'eût fait sans ce que, le trait étant tranchant, il se coupa et affaiblit sa main. Il demandait incessamment qu'on le rapportât en ce même état en la mêlée pour y encourager ses soldats, lesquels contestèrent cette bataille sans lui très courageusement, jusques à ce que la nuit sépara les armées. Il devait à la philosophie un singulier mépris en quoi il avait sa vie et les choses humaines. Il avait ferme créance de l'éternité des âmes.

En matière de religion, il était vicieux par tout; on l'a surnommé Apostat pour avoir abandonné la nôtre: toutefois cette opinion me semble plus vraisemblable, qu'il ne l'avait jamais eue à cœur, mais que, pour l'obéissance des lois, il s'était feint jusques à ce qu'il tint l'empire en sa main. Il fut si superstitieux en la sienne, que ceux mêmes qui en étaient de son temps, s'en moquaient; et disait-on, s'il eût gagné la victoire contre les Parthes, qu'il eût fait tarir la race des bœufs au monde pour satisfaire à ses sacrifices; il était aussi embaubouiné de la science divinatrice, et donnait autorité à toute façon de prognostiques. Il dit entre autres choses, en mourant, qu'il savait bon gré aux dieux et les remerciait de quoi ils ne l'avaient pas voulu tuer par surprise, l'ayant de longtemps averti du lieu et heure de sa fin, ni d'une mort molle ou lâche, mieux convenable aux personnes oisives et délicates, ni languissante, longue et douloureuse; et qu'ils l'avaient trouvé digne de mourir de cette noble façon, sur le cours de ses victoires et en la fleur de sa gloire. Il avait eu une pareille vision à celle de Marcus Brutus, qui premièrement le menaça en Gaule et depuis se représenta à lui en Perse sur le point de sa mort.

Ce langage qu'on lui fait tenir, quand il se sentit frappé: « Tu as vaincu, Nazaréen », ou, comme d'autres: « Contente-toi, Nazaréen », n'eût été oublié, s'il eût été cru par mes témoins, qui, étant présents

ὅ,τι ἤθελε, καὶ τόσο λίγο βαρεμένη ἀπὸ καπνούς, χάρη στὴ μοναδική του ἐγκράτεια, ὥστε δὲ χρειαζότανε καθόλου τὸ τέχνασμα τοῦτο. Ὅσο γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἀξιосύνη, ὑπῆρξε θαυμάσιος σὲ ὅλες τὶς ἀρετὲς ἐνὸς μεγάλου καπετάνιου· γιὰ τοῦτο ἄλλωστε σὲ ὅλη του σχεδὸν τὴ ζωὴ πολεμοῦσε ἀκατάπαυτα, καὶ τὸ περισσότερο μαζί μας στὴ Γαλλία ἐναντίον τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Φράγκων. Δὲ θυμόμαστε ἄνθρωπο πού νὰ γνώρισε περισσότερους κινδύνους, οὔτε πού νὰ ἔβαλε σὲ κίνδυνο συχνότερα τὸν ἑαυτό του. Ὁ θάνατός του ἔχει κάτι τὸ ὅμοιο μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπαμεινώνδα: γιὰ τὴν χτυπήθηκε ἀπὸ ἓνα βέλος καὶ δοκίμασε νὰ τὸ βγάλει, καὶ θὰ τῶβγαζε ἄν, καθὼς τὸ βέλος ἦταν κοφτερό, δὲν ἔκοβε καὶ δὲν ἀδυνατίζε τὸ χέρι του. Ζητοῦσε ἀδιάκοπα νὰ τὸν πᾶνε στὴν κατάστασι πού ἦτανε μὲς στὴ μάχη γιὰ νὰ ψυχώσει τοὺς στρατιῶτες του, πού πολέμησαν χωρὶς αὐτὸν πολὺ γενναῖα, ὡς πού ἦ νύχτα χωρὶσε τοὺς στρατούς. Στὴ φιλοσοφία χρωστοῦσε μιὰ μοναδικὴ περιφρόνησι πού ἔθρεφε γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ τ' ἀνθρώπινα πράγματα. Εἶχε μιὰ σιέρεη πίστι στὴν αἰωνιότητα τῶν ψυχῶν.

Σὲ ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴ θρησκεία, ὑστεροῦσε τὸν ὀνόμασαν Παραβάτη γιὰ τὴν ἐγκατάλειψι τὴ δική μας: ὡστόσο ἡ γνώμη τούτη μοῦ φαίνεται πιθανότερη, ὅτι δὲν τὴν εἶχε ποτὲ ἀγαπήσει, ἀλλὰ ὅτι, γιὰ νὰ μὴν παρακούσει τοὺς νόμους, εἶχε ὑποκριθεῖ, ὡς πού πῆρε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του. Ἦτανε τόσο προληπτικὸς στὴ δική του [θρησκεία], ὥστε κι ἐκεῖνοι ἀκόμα πού ἀνῆκαν σ' αὐτὴν στὸν καιρὸ του, τὸν κοροῖδεσαν· καὶ λέγανε ὅτι, ἄν εἶχε κερδίσει τὴ νίκη κατὰ τῶν Πάρθων, θ' ἀφάνιζε ἀπὸ τὸν κόσμον τὸ γένος τῶν βοδιῶν γιὰ νὰ ἐπαρκέσει στὶς θυσίαις του· εἶχε ἐπίσης ψύχωση μὲ τὴ μαντικὴ ἐπιστήμη, καὶ πίστευε κάθε εἶδος προγνωστικά. Εἶπε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, πεθαίνοντας, ὅτι χρωστοῦσε χάριτες τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς εὐχαριστοῦσε πού δὲν εἶχαν θελήσει νὰ τὸν σκοτώσουν ἀπροσδόκητα, ἔχοντάς τον ἀπὸ καιρὸ εἰδοποιήσει γιὰ τὸν τόπον καὶ τὴν ὥρα τοῦ τέλους του, οὔτε μὲ θάνατο μαλθακὸ ἢ ἄναντρο, πιδὸ ταιριαχτὸν σ' ἀνθρώπους ἀνεργούς καὶ ντελικάτους, οὔτε λαγγερό, μακρὸ καὶ ὀδυνηρό· καὶ πού τὸν εἶχαν βρεῖ ἄξιο νὰ πεθάνει μὲ τὸν ὡραῖο αὐτὸ τρόπο, ἀπάνω στὶς νίκες του καὶ μὲς στὸ ἄνθος τῆς δόξας του. Εἶχε ἰδεῖ ἓνα ὄραμα ὅμοιο μὲ τοῦ Μάρκου Βρούτου, πού πρῶτα τὸν ἀπείλησε στὴ Γαλατία καὶ ὕστερα τοῦ ξαναπαρουσιάστηκε στὴν Περσία τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου του.

Τὰ λόγια πού λένε ὅτι εἶπε, ὅταν ἐνίωσε ὅτι εἶχε χτυπηθεῖ: « Νενίκηκας, Ναζωραῖε », ἢ, ὅπως ἄλλοι: « Εὐφράνθητι, Ναζωραῖε », δὲ θὰ ξεχνιόντανε, ἄν τᾶχαν πιστέψει οἱ μάρτυρές μου, πού, παρόντες στὸ στρα-

en l'armée, ont remarqué jusques aux moindres mouvements et paroles de sa fin, non plus que certains autres miracles qu'on y attache.

Et, pour venir au propos de mon thème, il couvait, dit Marcellinus, de longtemps en son cœur le paganisme ; mais, parce que toute son armée était de chrétiens, il ne l'osait découvrir. Enfin, quand il se vit assez fort pour oser publier sa volonté, il fit ouvrir les temples des dieux, et s'essaya par tous moyens de mettre sus l'idolâtrie. Pour parvenir à son effet, ayant rencontré en Constantinople le peuple décousu avec les prélats de l'Église chrétienne divisés, les ayant fait venir à lui au palais, les admonesta instamment d'assoupir ces dissensions civiles, et que chacun sans empêchement et sans crainte servît à sa religion. Ce qu'il sollicitait avec grand soin, pour l'espérance que cette licence augmenterait les parts et les brigues de la division, et empêcherait le peuple de se réunir et de se fortifier par conséquent contre lui par leur concorde et unanime intelligence ; ayant essayé par la cruauté d'aucuns chrétiens qu'il n'y a point de bête au monde tant à craindre à l'homme que l'homme.

Voilà ses mots à peu près : en quoi cela est digne de considération, que l'empereur Julian se sert, pour attiser le trouble de la dissension civile, de cette même recette de liberté de conscience que nos rois viennent d'employer pour l'éteindre. On peut dire, d'un côté, que de lâcher la bride aux parts d'entretenir leur opinion, c'est épandre et semer la division ; c'est prêter quasi la main à l'augmenter, n'y ayant aucune barrière ni coercition des lois qui bride et empêche sa course. Mais, d'autre côté, on dirait aussi que de lâcher la bride aux parts d'entretenir leur opinion, c'est les amollir et relâcher par la facilité et par l'aisance, et que c'est émousser l'aiguillon qui s'affine par la rareté, la nouvelleté et la difficulté. Et si crois mieux, pour l'honneur de la dévotion de nos rois, c'est que, n'ayant pu ce qu'ils voulaient, ils ont fait semblant de vouloir ce qu'ils pouvaient.

1. Ἐννοεῖ τὸν Εὐτρόπιο καὶ τὸν Μαρκελλίνο.

2. Ἡ λέξη, ποὺ χρησιμοποιεῖται ὡς σήμερα, δὲν εἶναι σωστή· γιατί ὁ παγανισμός

τευμα, ἐπρόσεξαν¹ ὡς μὲ τὶς πῖο μικρὲς κινήσεις καὶ λόγια τοῦ τέλους του, οὔτε καὶ κάτι ἄλλα θαύματα, πὺ ἀναφέρονται στὸ θάνατό του.

Καὶ γιὰ νὰ γυρίσω στὸ θέμα μου, κλωσοῦσε, λέει ὁ Μαρκελλίνος, ἀπὸ καιρὸ μὲς στὴν καρδιά του τὸν παγανισμό². ἄλλ' ἐπειδὴ ὅλος ὁ στρατός του ἦτανε χριστιανοί, δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν φανερώσει. Τέλος, ὅταν ἐνίωσε ὅτι ἦταν ἀρκετὰ δυνατὸς ὥστε νὰ τολμήσει νὰ δείξει τὴ θέλησή του, πρόσταξε ν' ἀνοίξουν τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν καὶ δοκίμασε μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ ἐγκαταστήσει τὴν εἰδωλολατρεία. Γιὰ νὰ πετύχει τὸ σκοπὸ του, ἔχοντας δεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ λαὸ τσακωμένο μὲ τοὺς ἱεράρχες τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας [πὺ κι ἐκεῖνοι ἦτανε] χωρισμένοι [μεταξύ τους], τοὺς κάλεσε στὰ ἀνάκτορα, καὶ τοὺς σύστησε ζωηρὰ νὰ κατευνάσουν τὶς πολιτικὲς αὐτὲς διαμάχες, καὶ καθένας ἀφοβα κι ἀνεμπόδιστα ν' ἀκολουθεῖ τὴ θρησκεία του. Πράμα πὺ ἐπεδίωκε μὲ μεγάλο ζῆλο, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτὴ θὰ αὖξαινε τὶς φατρίες καὶ τὶς ἀφορμὲς τῆς διαίρεσης, καὶ θὰ ἐμπόδιζε τὸ λαὸ νὰ ἐνωθεῖ καὶ νὰ δυναμώσει συνεπῶς ἐναντίον του μὲ τὸ μόνιασμα καὶ τὴ συμφωνία· γιὰ τὴ σκληρότητα μερικῶν χριστιανῶν τοῦ εἶχε δεῖξει ὅτι δὲν ὑπάρχει θηρίο στὸν κόσμο πῖο ἐπίφοβο στὸν ἄνθρωπο ἀπ' τὸν ἄνθρωπο.

Εἶναι τὰ ἴδια του τὰ λόγια ἀπάνω-κάτω : ὅπου ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς χρησιμοποιεῖ, γιὰ νὰ δυναμώσει τὴν ἀναταραχὴ τῆς λαϊκῆς διχόνοιας, τὴν ἴδια συνταγὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης πὺ οἱ βασιλιάδες μας μεταχειρίστηκαν τελευταῖα γιὰ νὰ τὴ σβήσουν. Μπορεῖς νὰ πεῖς ἀπ' τὴ μιὰ ὅτι τὸ ν' ἀφήνει κανεὶς ἐλεύθερες τὶς φατρίες νὰ ἔχουν τὴ γνώμη τους, εἶναι [σὰ] ν' ἀπλώνει καὶ νὰ σπέρνει τὴ διχόνοια· εἶναι σχεδὸν σὰ νὰ βοηθᾷς γιὰ νὰ τὴ μεγαλώσεις, καθὼς δὲν ὑπάρχει φραγμὸς οὔτε καταναγκασμὸς νόμου πὺ νὰ συγκρατεῖ καὶ νὰ ἐμποδίζει τὸ δρόμο της. Ἄλλὰ, ἀπ' τὴν ἄλλη, θὰ ἔλεγε ἐπίσης κανεὶς ὅτι, ἀφήνοντας ἐλεύθερες τὶς φατρίες νὰ ἔχουν τὴ γνώμη τους, τὶς ἀπαλαίσεις καὶ τὶς χαλαρώνεις μὲ τὴν εὐκολία καὶ μὲ τὴν ἀνεση, καὶ στομώνεις τὸ κεντρί, πὺ τὸ σπάνιο, τὸ νέο κι ἡ δυσκολία τὸ ἀκονίζουν. Κι ἔτσι προτιμῶ νὰ πιστεύω, πρὸς τιμὴν τῆς εὐσέβειας τῶν βασιλιάδων μας, ὅτι μὴ ἔχοντας μπορέσει ἐκεῖνο πὺ ἠθελαν, καμῶθηκαν ὅτι ἠθελαν ἐκεῖνο πὺ μποροῦσαν.

¹ ἦταν ὁ ἐντελῶς ξεπεσμένος, στοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ, πολυθεϊσμὸς τῶν ἀγροτικῶν (pagani) πληθυσμῶν.